

लोकमान्य टिळकांचे भारतीय शेतीविषयक विचार

*लेखन आणि संकलन *

प्रा. डॉ. प्रवीण जाधव

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),

नेहरू सामाजिक शास्त्रे विद्यास्थान,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे - ४११०३७

Disclaimer

The Materials and Content used in this Presentation is compiled and reproduced from the various sources for the 'Fair Use' purpose. This content is distributed/circulated not for 'Profit' but for education purpose.

१) प्रस्तावना :

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने अनेक राष्ट्रवादी आणि दूरदर्शी नेते पाहिले आहेत. त्यापैकी काहींची नावे ' महात्मा गांधी', ' सुभाषचंद्र बोस', 'भगतसिंग', 'जवाहरलाल नेहरू', 'सरदार वल्लभभाई पटेल' आणि इतर. या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. प्रत्येक नेत्याचे योगदान तितकेच महत्त्वाचे होते. तथापि, एक धाडसी राष्ट्रवादी नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रीय चळवळीचा वेगळा मार्ग निवडला. या राष्ट्रवादीवर 'ब्रिटिश' सरकार नेहमीच लक्ष ठेवून होते. 'ब्रिटिश' भारतातील

ते पहिले नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा खुला आणि सर्वात धाडसी मार्ग स्वीकारला, विशेष म्हणजे; या राष्ट्रीय चळवळीचे भारतीयांच्या मोठ्या वर्गाने कौतुक केले. या नेत्याचे नाव होते 'बाळ गंगाधर टिळक'. त्यांना 'लोकमान्य' म्हणून ओळखले जाते, ते जनआंदोलनाच्या माध्यमातून ब्रिटिश भारताविरुद्ध लढा देणाऱ्या जननेत्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या जन आवाहनात्मक भाषणातून. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादी, शिक्षक, विद्वान आणि स्वातंत्र्य कार्यकर्ते होते.

लोकमान्य बालगंधर टिळक हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. राष्ट्रीय चळवळीतील या योगदानासाठी ते प्रसिद्ध होते, त्याशिवाय; 'राष्ट्रवाद' हा विचार सर्वसामान्यांमध्ये रुजवण्यात ते यशस्वी झाले. त्यांनी 'स्वराज्य'चा पुरस्कार केला. 'स्वराज्य' म्हणजे दुसरे काही नसून आपणच स्थापन केलेले सरकार आहे. त्यामुळे स्वराज्याची संकल्पना रुजवून भारताला ब्रिटिश सरकारपासून मुक्त करणे, हे ध्येय टिळकांचे होते. लोकमान्य टिळक हे जिज्ञासू, सर्जनशील आणि धाडसी स्वभावाचे होते। नवीन अनुभव व प्रयोग जाणून घेण्यासाठी ते नेहमी खुल्या मनाचे होते. ते 'संस्कृत' आणि 'अॅस्ट्रो-मॅथेमॅटिक्स'चे अभ्यासक होते. लेखन क्षेत्रातील त्यांचे बौद्धिक योगदान या विषयांबद्दलची त्यांची सखोल जाण दर्शवते. 'गीता रहस्य' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या 'भगवद्गीते'वर त्यांनी भाष्य केले. त्यांना 'निःस्वार्थ' राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळखले जाते, ज्यांनी उच्च बलिदान देऊन लोकांसाठी लढा दिला. ब्रिटिश भारतात टिळकांनी सुरू केलेला चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम सर्वात यशस्वी ठरला. या चतुःसूत्रीमध्ये 'स्वराज', 'स्वदेशी',

'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' यांचा समावेश होत. ब्रिटीश सरकारपासून स्वातंत्र्य मिळवणे आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासापर्यंत पोहोचणे हे या कार्यक्रमाच्या या मार्गाचे अंतिम ध्येय होते. तिलांकांच्या या दूरदर्शी रणनीतीमुळे ते लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय झाले. बाळ गंगाधर टिळक हे सर्वात यशस्वी राष्ट्रीय नेते होते, ज्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर खोलवर परिणाम झाला. टिळक हे भारतीय जनतेचे झाले आणि लोकांनी त्यांना 'लोकमान्य' ही पदवी दिली.

लोकमान्य टिळक यांनी लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या अनेक आर्थिक समस्यांवर आपल्या वृत्त पात्रातून आणि भाषणातून भाष्य केले आहे. ते पदवीधारक अर्थशास्त्रज्ञ जरी नसले त्यांना अर्थशास्त्रीय प्रश्नांची समज चांगली होती. त्यांनी भारतीय शेती, उद्योग, व्यापार, सार्वजनिक खर्च, श्रमिक इत्यादी विषयक अभ्यासपूर्ण लिखाण केले आहे. या अर्थाने ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी देशाच्या हितासाठी आणि त्यांच्या उपचारांसाठी अनेक सूचना केल्या. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे भारतीयांची आर्थिक कुचंबणा कशी होती, याचे पद्धतशीर आणि पुराव्यासहित विश्लेषण केले आहे. त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे व्यापार, वाहतूक आणि कर आकारणी धोरणे ही उद्योगाच्या वाढीला चालना देण्याऐवजी अडथळे आणणारी आणि सदैव आणणारी असल्याची टीका केली. ब्रिटिश सरकार पुरस्कृत औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला विरोध केला . भारतातील रेल्वे आणि उद्योगांमधील परकीय भांडवलाची आयात यावर त्यांचा मोठा विरोध होता. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे विलक्षण बुद्धी असलेले व्यक्ती होते आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये काही शोधनिबंध आणि लेख गाजवले.

विविध समस्यांवरील लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत अवलंबनात योगदान देत होते. लोकमान्य टिळकांनी भारतीय शेती विकास आणि त्यांचे प्रश्ने यावर विचार मांडला. भारतीय शेतीला आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण होते हे टिळकांना ज्ञात होते. त्यामुळेच त्यांनी भारतीय शेतीविषयक अनेक प्रश्न हाताळल्याचे दिसून येते. 'ब्रिटिश' सरकारची शेतीविषयक असणारी धोरणे ही भारतीयांच्या विरोधात होती आणि म्हणून त्यांचा विरोध होता. लोकमान्य टिळकांचे शेतीविषयक विचार समकालीन काळातही प्रासंगिक आणि लागू पडणारे आहेत.

2. लोकमान्य टिळकांचे कृषी विकासाचे विचार

लोकमान्य टिळकांनी भारतीय शेतीच्या अनेक प्रश्नांची मांडणी आपल्या लेखनातून आणि भाषणातून केल्याचे दिसून येते. भारतीय शेतीची स्थिती भारतीयांना अनुकूल नसून ब्रिटिश सरकारला अनुकूल होती. ब्रिटिश सरकारच्या धोरणांमुळे भारतातील नगदी पिकांना प्रोत्साहन देऊन आणि त्यांच्या विक्रीसाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून शेतीचे व्यापारीकरण करण्यास प्रवृत्त केले. निवडलेल्या क्षेत्रात, विशेषतः नगदी पीक क्षेत्रामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान आणि सिंचनाचा परिचय यामुळे अनेक अनुकूल बदल घडून आले. तथापि, भारताच्या मोठ्या भागात, 'ब्रिटिश' सरकारच्या धोरणांमुळे कृषी क्षेत्रावर जास्त भार पडला, ज्यामुळे गरीबी वाढली. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी असूनही सरकारने जमीन महसूल वाढविला. सरकारी धोरणे अन्न पिकांपेक्षा नगदी पिकांना पसंती देतात, ज्यामुळे

अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली आणि अन्नधान्याच्या किमती वाढल्या. सरकारी धोरणांमुळे स्वयंपूर्ण गावाची लोकसंख्या नष्ट झाली.

या 'ब्रिटिश' काळात भारतीय शेती आणि सरकारी धोरणांकडे लक्ष देणारा एक नेता होता. लोकमान्य टिळकांनी भारतीय शेतीविषयक सरकारी धोरणांवर टीका केली. त्यांनी 'केसरी' आणि 'मराठा'मध्ये भारतीय शेतीवर अनेक लेख लिहिले. भारतीय शेतीवरील लोकमान्य टिळकांच्या लिखाणावरून असे दिसून येते की, ते एक परिपक्व कृषी अर्थशास्त्रज्ञ होते. भारतीय शेतीविषयी लोकमान्य टिळकांचे काही निवडक विचार खाली दिलेली आहेत.

2.1 भारतीय कृषी समस्यांवर लेखन:

लोकमान्य टिळकांनी भारतातील शेतीवरील समस्या आणि त्याच्या विविध पैलूंकडे सातत्याने लोकांचे लक्ष वेधले. ही भारताची शेती आणि तिची खुंटलेली वाढ, जमीन महसूल मूल्यांकन, नियतकालिक महसूल सेटलमेंट्स, दुष्काळ आणि टंचाई वर्षे, मदतीची अपुरीता आणि इतर गोष्टी होत्या. भारतीय शेतीच्या सर्व समस्यांपैकी, राष्ट्रीय नेतृत्वाने मूल्यमापन पद्धती आणि जमीन महसूलाच्या पिचला सर्वात जास्त महत्त्व दिले. भारत सरकारचे (ब्रिटिश सरकार) जमीन महसूल धोरण हे शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्य आणि निराधारतेचे आणि शेतीच्या मागासलेपणाचे मुख्य कारण मानले जात असे. 'पूना सार्वजनिक सभे'च्या जर्नलमध्ये लेखांच्या मालिकेत योगदान देताना, रानडे यांनी अधिकृत धोरणाचा हा आरोप सुरू केला आणि भारताच्या सर्व भागांतील नेत्यांनी त्यांचे नेतृत्व केले.

१८७९ मध्ये, 'कृषी समस्या आणि त्याचे समाधान' या लेखात त्यांनी मुंबई महसूल विभागाच्या कारभारामुळे 'देशाची गरीबी' झाल्याचे निदर्शनास आणले. १८८१ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'लॅंड लॉ रिफॉर्म अँड अॅग्रिकल्चरल बँक्स' या लेखात त्यांनी असे प्रतिपादन केले की, 'जोपर्यंत विद्यमान मूल्यमापन व्यवस्थेच्या अंतर्गत जमीन महसुलाचा दबाव कायम आहे तोपर्यंत इतर कोणत्याही कृषी सुधारणांमुळे कोणताही कायमस्वरूपी फायदेशीर परिणाम होणार नाही' आणि ते मांडले. की 'जमिनीची राज्याची मक्तेदारी आणि स्वतःच्या विवेकबुद्धीनुसार मूल्यांकन वाढवण्याचा अधिकार हे दोन-आपल्या भौतिक समृद्धीच्या वाढीच्या मार्गातील प्रमुख अडथळे आहेत. लोकमान्य टिळकांना भारतीय शेतीचे मूलभूत स्वरूपाचे प्रश्न आणि त्यावरील उपाय यांची चांगली समाज असल्याने, त्यांनी ब्रिटिश सरकारच्या शेतीविषयक धोरणाला मुद्देसुद्द आणि पुराव्यासहित विरोध केल्याचे दिसून येते.

2.2 कृषी अर्थव्यवस्थेचे महत्त्व:

लोकमान्य टिळकांनी भारतीय शेतीकडे लक्ष दिले कारण हे क्षेत्र भारतीयांच्या विकासासाठी महत्त्वाचे क्षेत्र होते. भारत हा प्रामुख्याने शेतीप्रधान देश आहे याची त्यांना जाणीव होती. राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका किती महत्त्वाची आहे हे पाहणारे लोकमान्य टिळक हे एकमेव नेते होते. त्यांनी कृषी अर्थशास्त्राचे महत्त्व भारतीय अर्थशास्त्रातील केंद्रबिंदू मानले. टिळकांच्या मते भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीवर अवलंबून होती. १९व्या आणि २०व्या शतकात ८० टक्के भारतीय लोक शेतीवर अवलंबून होते. त्यामुळे त्यांनी आधुनिक उपकरणे,

चांगले बियाणे, खते आणि नवीन तंत्रांचे फायदे लक्षात यावेत यासाठी शेतकऱ्यांना शिक्षित करण्याचा प्रयत्न केला ज्यामुळे मर्यादित उपलब्ध जमिनीतून त्यांचे उत्पन्न वाढेल. टिळकांनी शेतकऱ्यांना आधुनिक उपकरणांचे फायदे कळावेत यासाठी त्यांना प्रबोधन करण्याचे प्रयत्न केले. उत्तम बियाणे, खते आणि नवीन कृषी तंत्रांचा प्रचार त्यांच्या लेखनातून झाला. लोकमान्य टिळकांना भारतीय शेतीचे आर्थिक विकासात किती महत्वाचे स्थान आहे हे स्पष्ट होते, हे यावरून दिसून येते.

२.३ दुष्काळ आणि शेतकरी:

लोकमान्य टिळकांनी दुष्काळ आणि त्याचा शेतकऱ्यावर होणार परिणाम याचे देखील विवेचन केल्याचे दिसून येते. १८९६-९७ मध्ये भारतात दुष्काळ पडला होता, ज्याचा फटका त्या वेळी 'बॉम्बे प्रेसिडेन्सी'वरही पडला होता. दुष्काळाच्या काळात, त्यांनी औद्योगिक युनिट्समध्ये प्रति कुटुंब किमान एक व्यक्ती नियुक्त करण्याचा एक सोपा उपाय सुचवला होता ज्यामुळे दुष्काळात पीडित कुटुंबांवरचा ताण कमी होईल. दुष्काळाच्या काळात त्यांनी 'फॅमाइन कोड'चे मराठीत भाषांतर केले जे मूळ इंग्रजी भाषेत होते. ते एवढ्यावरच थांबले नाहीत, तर 'केसरी'मध्ये सुमारे चाळीस संपादकीय लेख प्रकाशित करून 'दुष्काळाच्या संहिते'बद्दल शेतकऱ्यांचे प्रबोधन केले. जेव्हा दुष्काळ पडला तेव्हा त्यांनी ब्रिटिश सरकारला लोकांकडून जमीन महसूल वसूल करण्यास स्थगिती देण्याची विनंती केली. दुष्काळात त्यांनी 'नो टॅक्स' मोहीम सुरू केली. लोकांनी कर न भरण्याचे आवाहनही त्यांनी केले. लोकमान्य टिळकांच्या अनेक

प्रयत्नांचे परिणाम म्हणून, ब्रिटीश सरकारने शेवटी शेतकरी आणि इतर लोकांसाठी मदतीचे उपाय सुरू करण्याचे मान्य केले.

2.4 शेतीचे आधुनिकीकरण:

लोकमान्य टिळक हे कृषी विकासाच्या दृष्टीने दूरदर्शी होते. आधुनिकीकरणाच्या मार्गानेच शेतीचा विकास शक्य आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या मते मर्यादित उपलब्ध जमिनीतून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी आधुनिकीकरण उपयुक्त ठरेल. दुष्काळाच्या प्रभावांना तोंड देण्यासाठी त्यांनी अन्न प्रक्रिया तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासही प्रोत्साहन दिले आहे. तांत्रिक ज्ञान आणि औद्योगिक पायाचा अभाव असल्याने केवळ कृषी क्षेत्र आणि पारंपारिक आधारित शेती पद्धतींनी भारत समृद्ध होऊ शकत नाही, असे त्यांचे ठाम मत होते. लोकमान्य टिळकांनी शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला होता आणि पारंपारिक शेतीला यांत्रिक शेतीने बदलणे आर्थिक विकासासाठी उपयुक्त ठरेल.

2.5 कृषी-उद्योग:

कृषी उद्योगांच्या विकासातून खेड्यांमध्ये शेतीचा विकास शक्य आहे , असे टिळकांचे मत होते. ग्रामीण उद्योग मोठ्या प्रमाणावर उभारल्यास भारतात आर्थिक सुबत्ता येऊ शकते . ग्रामीण उद्योग हा विकासाचा आधार ठरू शकतो , असा त्यांचा विश्वास होता . कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि लघु कृषी उद्योग स्थापन करण्याची सूचना त्यांनी केली . यासाठी टिळकांनी कापूस उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करून उच्च प्रतीच्या कापूस उत्पादनासाठी शेतकऱ्यांना आवाहन केले.

भारतातील कापूस उद्योगांच्या वाढीमुळे दरवर्षी रु.20 कोटी. ची बचत होऊ शकते.

लोकमान्य टिळकांनीही कृषी उद्योग किंवा साखर उद्योग स्थापन करताना उसाचे महत्त्व मानले होते . 'महाराष्ट्र'ची माती ऊस उत्पादनासाठी अधिक अनुकूल असल्याचे त्यांनी प्रथम ओळखले . उत्तम दर्जाचे आणि अधिक प्रमाणात उत्पादन घेता यावे यासाठी त्यांनी कृषी क्षेत्रातील संशोधनावर भर दिला. तथापि, त्यांनी मॉरिशसमधून साखर आयात करण्यास विरोध केला (ते त्या काळात ब्रिटीश राजवटी त होते) कारण महाराष्ट्रात उत्पादित होणारा ऊस मॉरिशसमध्ये उत्पादित केलेल्या गुणवत्तेचा होता , परंतु आमच्याकडे शुद्ध साखरेवर प्रक्रिया करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा अभाव होता . रेडीमेड साखर आयात करण्याऐवजी साखर उत्पादनासाठी मॉरिशसमधून तांत्रिक कौशल्य मिळवण्याचा त्यांचा विचार होता . त्यांचा विश्वास होता की , काही वर्षांत आपण उत्पादनात कौशल्य प्राप्त करू, आपण स्वतः साखर तयार करू.

2.6 जमीन मालकी:

लोकमान्य टिळकांनीही जमिनीच्या मालकीबाबत, विशेषतः 'खोती' पद्धतीच्या संदर्भात स्पष्ट विचार मांडले. 'खोत' म्हणजे जमीनदार किंवा सावकारांशिवाय दुसरे तिसरे काही नव्हते, जे भाडेकरूंकडून महसूल गोळा करायचे. 1879 मध्ये, केवळ जमीनदारांकडूनच नव्हे तर सावकारांकडूनही शोषण होत असलेल्या शेतकऱ्यांना आवश्यक ती दिलासा देण्यासाठी सरकारने कृषी मदत कायदा संमत

केला. कायद्यातील तरतुदी मध्यम होत्या. त्यात जमीन गहाण ठेवण्यास आणि त्या आधारे तिचे हस्तांतरण करण्यास मनाई करण्यात आली. टिळकांची प्रतिक्रिया संतापजनक होती. त्यांनी सावकारांची बाजू घेत 'केसरी'मधील लेखांतून या कायद्यावर टीका केली. शेतकऱ्यांच्या दुरवस्थेसाठी सावकारांना जबाबदार धरणे चुकीचे आहे, असा त्यांचा युक्तिवाद होता.

खरे तर सावकारच त्यांना शेती चालू ठेवण्यासाठी भांडवल पुरवत होते. शिवाय, सावकार स्वतः शहरी बँकर्सकडून थोड्या कमी व्याजदराने मोठ्या प्रमाणात कर्ज घेतात. या कायद्याने शेतकऱ्यांना संरक्षण दिले परंतु सावकार पूर्णपणे असुरक्षित राहिले. त्यातून शेतकरी आणि सावकार यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला. त्यामुळे या संदर्भात शासनाची कारवाई अयोग्य होती. त्यामुळे विलंब न लावता कायदा रद्द करावा किंवा मागे घेण्यात यावा. या प्रस्तावित कायद्यामुळे टिळक संतप्त झाले आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये लेखांची मालिका लिहून त्यावर टीका केली. कोकणातील 'खोत-भाडेकरू' संबंध जुन्या परंपरांनी परिभाषित केले आहेत हा त्यांचा मुख्य युक्तिवाद होता. सरकारचे अधिकार महसुलाच्या मागणीपुरते मर्यादित असल्याचे मत टिळकांनी मांडले. त्याने मर्यादा ओलांडू नये आणि कामगारांचे वेतन किंवा सेवा शर्ती ठरवण्याचा प्रयत्न करू नये. खोत-भाडेकरू संबंधात सरकारने ढवळाढवळ करू नये, याकडे टिळक यांनी लक्ष वेधले

२.७ कृषी अवलंबित्वः

लोकमान्य टिळकांना शेतीच्या विकासाची तळमळ होती . त्यांनी भारतीय शेतीच्या विकासाचे अनेक मार्ग सुचवले . शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी शेतीच्या आधुनिकीकरणाची गरज असल्याचे त्यांचे मत होते . याशिवाय बिगर कृषी क्षेत्रातही समांतर रोजगाराच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला होता . त्यांचा असा विश्वास होता की, कृषी क्षेत्रावर लोकसंख्येचा जास्त भार आहे . शेतीवर अवलंबून असलेली लोकसंख्या कमी करण्याची गरज होती . कृषी क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण करू शकत नाही , हे त्यांना स्पष्ट समजले होते ; म्हणून त्यांनी लोकसंख्येचा काही भाग कृषी क्षेत्रातून बिगर कृषी क्षेत्राकडे वळवण्याची सूचना केली. रोजगाराच्या दृष्टीने मोठ्या लोकसंख्येला सामावून घेण्याची क्षमता उद्योगांमध्ये जास्त होती. अवलंबित्वाचे प्रमाण कमी झाले तरच शेती फायदेशीर होईल. ब्रिटिश सरकारची धोरणे भारतीय शेतकरी आणि त्यांच्या विकासाच्या विरोधात आहेत, असा त्यांचा विश्वास होता . त्यामुळे शेतकऱ्यांनी कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि इतर प्रकारचे लघुउद्योग निर्माण करता ना विचार करायला हवा . शेतीवर लोकांची मोठी अवलंबित्व शेतकऱ्यांवर ओढा आणत होती.

2.8 शेती आणि उद्योग यांच्यातील परस्परावलंबनः

बंद आंतर-कृषी आणि औद्योगिक प्रगती यांच्यातील अवलंबित्वावर 'महारत्ता' आणि 'केसरी' यांनी जोर दिला. 4 सप्टेंबर 1881 रोजी मराठाने लिहिले "शेतमजुरीच्या बाजारपेठेत शेतमजुरांचे प्रमाण जास्त आहे आणि जोपर्यंत

ते काढून टाकले जात नाही आणि इतरत्र काम केले जात नाही, तोपर्यंत शेतकऱ्यांची वाईट स्थिती सुधारण्यासाठी कोणतेही उपायात्मक उपाय कायमचे चांगले परिणाम देणार नाहीत. कृषी आणि यांत्रिक उद्योगाचा विकास एकाच वेळी होणे आवश्यक आहे, त्याचप्रमाणे 12 फेब्रुवारी 1882 च्या अंकात, "कोणताही कायदा नाही, बँका नाही, अगदी जमिनीचा स्थायीपणाही शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारणार नाही. केवळ कृषीप्रधान देश कधीही समृद्ध होऊ शकला नाही म्हणून अनेक उद्योग सुरू झाले." शेतीच्या विकासाची समस्या आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीकडे अनेक भारतीय नेत्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या व्यापक संदर्भात पाहिले आणि त्यांचा निष्कर्ष असा होता की शेतीची प्रगती झाली. अपरिहार्यपणे औद्योगिक विकासाशी निगडीत आहे आणि जोपर्यंत देशाच्या ग्रामीणीकरणाकडे प्रवृत्ती मागे टाकली जात नाही तोपर्यंत इतर सर्व प्रयत्न खऱ्या गरजेपेक्षा कमी असल्याचे दिसून येईल.

3) निष्कर्ष:

लोकमान्य टिळकांचे भारतीय शेतीबद्दलचे विचार 'ब्रिटिश' काळात सर्वाधिक समर्पक होते. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्त्व त्यांनी अधोरेखित केले. त्यांच्या मते, शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा होता, त्यामुळे तिला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. आधुनिकीकरणाच्या सहाय्याने शेतकऱ्यांनी आपली शेती विकसित करण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. सहकाराचा आणि बाजारपेठेचा लाभ शेतकऱ्यांनी घेतला पाहिजे. 'ब्रिटिश' सरकारने सुरू केलेल्या चुकीच्या प्रथांना त्यांचा विरोध होता. टिळकांचे शेतीविषयक विचार आजही सार्थ आहेत. शेतीच्या

आधुनिकीकरण आणि यांत्रिकीकरणाबाबत त्यांनी मांडलेल्या विचारांचे कौतुक करायलाच हवे

टिळकांच्या शेतीविषयक विचारांचे प्रमुख मुद्दे

- **शेतीचे महत्त्व:** शेती हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे आणि मोठ्या लोकसंख्येला शेती क्षेत्र रोजगार देतो आणि उदरनिर्वाह पुरवतो अशी मांडणी टिळकांनी केली.
- **स्वयंपूर्णता:** अन्न उत्पादनात स्वयंपूर्णता निर्माण करणे, कृषी आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे आणि कृषी क्षेत्रात परकीय मदतीचा स्वीकार करण्याचा पुरस्कार टिळकांनी केला.
- **सिंचन आणि पाणी व्यवस्थापन:** टिळकांनी कृषी उत्पादकता वाढवण्यासाठी सुधारित सिंचन प्रणाली आणि जल व्यवस्थापनाच्या गरजेवर भर दिला.
- **पीक विविधीकरण:** टिळकांनी शेतकऱ्यांना पिकांमध्ये विविधता आणण्यासाठी, एकाच पिकावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आणि शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रोत्साहित केले.
- **शेतकऱ्यांना आधार:** शेतकऱ्यांना रास्त भाव, कर्ज सुविधा आणि शोषणापासून संरक्षण देण्यावर त्यांचा विश्वास होता.

- **कृषी शिक्षण:** टिळकांनी शेतकऱ्यांची कौशल्ये आणि ज्ञान वाढवण्यासाठी कृषी विषयक शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे समर्थन केले.
- **सहकारी शेती:** त्यांनी सहकारी शेती पद्धतींना प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे लहान शेतकऱ्यांना सामूहिक संसाधने आणि कौशल्याचा लाभ घेता आला.
- **ब्रिटीश धोरणांवर टीका:** टिळकांनी ब्रिटिश सरकारच्या कृषी विषयक धोरणांवर टीका केली. ब्रिटिश सरकारकडून भारतीय शेतीकडे दुर्लक्ष होते आहे, ज्यामुळे गरीबी, दुष्काळ आणि शोषण निर्माण होत असल्याचे नमूद केले.
- **स्वदेशी चळवळ:** टिळकांच्या स्वदेशी चळवळीने स्वावलंबनाला चालना देण्यासाठी कृषी उत्पादनांसह भारतीय बनावटीच्या वस्तूंचा वापर करण्यास प्रोत्साहन दिले.
- **कृषी-आधारित उद्योग:** त्यांनी साखर, तेल आणि कापूस यांसारख्या कृषी उत्पादनांवर आधारित उद्योगांच्या निर्मितीसाठी समर्थन केले.

संदर्भ:

Pandit Rajashri (2021), 'Lokmanya Tilak's Thoughts On National Education And National Education Policies Of India During Post Independence Period', International Journal of Multidisciplinary Educational Research, VOLUME:10, ISSUE:12(5), December: 2021 DOI: <http://ijmer.in.doi./2021/10.12.84>

[http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12\(5\)/4.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12(5)/4.pdf)

Parvate T.V. (1985), 'Tilak: The Economist', Maharashtra State Board For Literature And Culture, Bombay, Available on

<https://sahitya.marathi.gov.in/ebooks/Tilak%20The%20Economist.pdf>

Angadi S.S. (1992), 'Bal Gangadhar Tilak-A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement', Unpublished Doctoral Thesis, Karnatak University, Dharwad. (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/94895>)

Kaur Randeep (2018), 'A Study of Bal Gangadhar Tilak's Political Ideas-With Special Reference to Swaraj', Doctoral Thesis, Guru Kashi University, Bathinda (Punjab) (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/205771>)

Naik J.V. (1999), 'Lokmanya Tilak on Karl Marx and Class Conflict', Economic and Political Weekly Journal, Vol. 34, No. 18 (May 1-7, 1999), pp. 1023-1025 (available on <https://www.jstor.org/stable/4407902>)

Raminder Kaur (2004), 'At the Ragged Edges of time: The Legend of Tilak and the Normalization of Historical Narratives', Published in the Sage Journal, Nov. 2004. (Available on

<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0262728004050108>

Tilak Geetali and Tilak Dipak (2023), 'Childhood Facts Of Lokmanya Bal Gangadhar Tilak' Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Special Issue 4), 13406-13413

Available on

<https://www.eurchembull.com/uploads/paper/f07c006fb2e83a8d98162738d6e07b52.pdf>